

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**TERMINOLOJİ LEKSİKADA MİLLİ DİL VAHİDLƏRİ
VƏ
SOSİOLİNGVİSTİK AMİLLƏR**

İxtisas: 5704.01- Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Zəmfira Tərlan qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli**

Rəsmi opponentlər: **filologiya elmləri doktoru, professor
Məsud Əhməd oğlu Mahmudov**

**filologiya elmləri doktoru, professor
Təranə İmamverdi qızı Hacıyeva**

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Gülşən Akif qızı Məhərrəmovə**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

**filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent**

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

**filologiya elmləri doktoru, dosent
Gülsüm İsrail qızı Hüseynova**

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Postsovet dövrünün 90-cı illərindən elmi tədqiqatlarda multidisiplinar anlayışın ortaya çıxması ilə termin və terminologiya məsələsi əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. Bu isə öz növbəsində bir çox elmlərdə olduğu kimi terminologiya sahəsində də sanballı tədqiqatların aparılmasına təkan vermişdir. Terminlər dilin elmi üslubunu formalaşdıran əsas elementlərdir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, dünya elmlərinə inteqrasiya, qitələrarası informasiya axının intensivləşməsi, insanların sosial həyatındakı dəyişikliklər terminoloji leksikanın da inkişafına səbəb olur. Bu, iki istiqamətdə – milli və alınma leksik vahidlər hesabına baş verir. Milli baza əsasında inkişaf dilin öz daxili imkanları hesabına baş verirsə, alınmalar başqa dillərdən hazır vahidlər əsasında formalaşır. Milli dil vahidləri terminoloji leksikanın yaranmasında müəyyən norma və qaydalara riayət olunmasını tələb edir. Terminoloji leksikada məfhum və anlayışların dolğun şəkildə əks etdirilməsi, yaranan terminlərin mənasının cəmiyyət tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilməsi – milli dil vahidlərinin qarşısında duran əsas şərtlərdəndir. Bu xüsusiyyətinə görə müasir dövrdə milli dil vahidlərinin terminoloji leksikada işlədilməsi mövzusu aktualdır.

Son dövrlərdə dildəki alınmaların daxili imkanlar hesabına lüğət tərkibində olan dialekt, arxaik və ya ümumişlək sözlərlə əvəz edilməsi əsas məsələlərdəndir. Bu proses Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulduğu ilk illərdə Atatürkün dilə gətirdiyi həndəsəyə aid milli terminlərdə müşahidə edilir. O, *“boyut (ölçü), uzay (fəza), yüzey (səth), düzəy (səviyyə), çap (diametr), prosesiyarıçap (radius), kesək (parça) kəsir (hissə), yay (qövs), çember (dairə), teğət (tangens, toxunan), açı (bucaq), açıortay* və s. terminlərdə milli vahidləri əsas götürmüşdür. Milli dil vahidləri hesabına yeni terminlərin formalaşması birbaşa dildaxili imkanlardan asılıdır. Ona görə də durmadan inkişaf etməkdə olan elm sahələrində yeni anlayışları ifadə etmək üçün birinci növbədə milli dilin daxili imkanlarına nəzər yetirmək, bu imkanlardan səmərəli istifadə etmək ən aktual vəzifələrdəndir. O da qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda müstəqillik dövründən sonra terminoloji leksika milli

dil vahidləri hesabına daha da zənginləşmişdir. Bu isə Azərbaycan dilinin böyük funksional baza imkanlarına malik olduğunu bariz nümunəsidir.

Terminologiya sahəsi üzrə bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu istiqamətdə M.Qasımov “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları”(1973); N.Məmmədov “Alınma terminlər” (1997); “Azərbaycan dilində alınma terminlər” (2017); S.Sadıqova “Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri” (2002); “Azərbaycan türkcəsində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı” (2005); “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminyaradıcılığı prosesi” (2010), “Alınma terminlər və onların mənimsənilməsi prosesi” (2011); “Azərbaycan dilinin terminologiyası” (2011); “Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı” (2016); Y.Məmmədov “Azərbaycan dilinin hərbi leksikası” (1997); A.Hacıyev “Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı” (2002); İ.Mirtalıblı “Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası” (2003); X.Qasıмова “Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri” (2005); İ.Qasımov “Azərbaycan terminologiyası” (2007), N.Hüseynova “Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990-cı illər)” (2008), Z.Ələsgərov “Azərbaycan dili terminoloji fondunun zənginləşməsində müasir mətbuatın rolu (1990-2000-ci illər)” (2010); S.Alməmmədova “Müasir Azərbaycan dilində alınmaların assimiliyaya prosesi”(2015); “Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiyası və standartlaşdırma formaları”(2018); E.Ağamirzəyeva “Milli dillərdə termin yaradıcılığında alınmalar” (2016); V.Abdullayeva “Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri” (2020); E.Ataşiyev “Müasir Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin linqvistik təhlili” (2015); L.Qurbanova “Dilin leksik sistemində terminoloji leksikanın yeri” (2005); T. Quliyev “Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə prosesi (1920-1990)” (2005) və s. mövzularda namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazmışlar. Bunlardan da terminoloji leksikada milli dil vahidləri və sosiolinqvistik amillərin hər hansı bir tədqiqatın mövzu obyektı olmadığı aydın görünür. Bu mənada terminoloji leksikada milli dil vahidlərinin təhlili, onların nəzəri və praktik problemlərinin tədqiqi

təkcə dilçilik elmi üçün aktual olmayıb, həm də dövlətimizin dil siyasətinin prioritet istiqamətlərini təşkil edən mühüm amillərdən biridir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektı terminoloji leksikada işlənən milli dil vahidlərinin linqvistik təhlilidir. Tədqiqat işində yeri gəldikcə terminoloji leksikanın yaradılmasında müxtəlif leksik qatlar da obyekt olaraq seçilmişdir. Tədqiqat işinin predmetini terminoloji leksikada olan milli dil vahidləri və sosiolinqvistik amillərin başlıca xüsusiyyətləri, mənbələri, terminləşmə və determinləşmə hadisələrinin araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Sosioloji amillərin dilin terminoloji sisteminə təsiri araşdırılmaqla terminoloji layda milli dil vahidlərinin və alınmaların müəyyənləşdirilməsi – tədqiqatın əsas məqsədidir. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

- Leksik sistemdə terminoloji leksikanın mövqeyini təsbit etmək;
- Terminlərin yaranması və təşəkkül tarixini səciyyələndirmək;
- Peşə-sənət leksikası ilə terminlərin həmhüddudluğu, biliklər sistemində tutduğu yeri və terminin əsas mahiyyətini müəyyənləşdirmək;
- Terminoloji leksika ilə etnoqrafik leksikanın oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq;
- Terminoloji leksikanın mənbələrini dəqiqləşdirmək;
- Terminoloji leksikanın yaranmasında müxtəlif leksik qatlardan istifadənin mahiyyətini açmaq;
- Terminoloji leksikada milli dil vahidlərinin semantik standartlaşmasını təyin etmək;
- Dil vahidlərinin terminləşməsi yollarını dil faktları əsasında öyrənmək;
- Terminləşmə və determinləşmə hadisəsinin səbəblərini şərh etmək;
- Terminologiyanın inkişafında elmi-texniki tərəqqinin rolunu izləmək;
- Sosial proseslərin terminologiyanın inkişafı üçün önəmli əhəmiyyətini üzə çıxarmaq;

- Dil əlaqələri və bilinqvizmin terminologiyanın inkişafında rolunu aşkar etmək;

- Alınmaların terminologiyaya təbii axınla daxilolma yollarını izah etmək;

- Terminologiya sahəsində dil siyasəti və dil quruculuğu məsələlərini təhlil etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma və statistik metodlardan istifadə edilməklə sinxron planda kompleks şəkildə işlənmiş, dünya dilçilərinin mülahizələrinə, gəldikləri elmi nəticələrə əsaslanılmış, yeri gəldikcə ayrı-ayrı mövqelərə müəllif münasibəti bildirilmişdir. Nəzəri dilçilik, leksikologiya, semasiologiya, terminologiya, sosiolinqvistikaya aid ədəbiyyat və terminoloji lüğətlər dissertasiyanın yazılmasında əsas mənbə rolunu oynamışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- Dilin leksik-semantik sistemində terminoloji leksikanın rolu böyükdür və ondan dilin digər leksik laylarında da istifadə olunur.

- Milli dil vahidlərinin bir çoxu müvafiq sahələrə keçməklə terminləşir, transterminləşir və terminlərin bəziləri determinləşə bilər.

- Elmi-texniki inkişaf dil terminlərinin yaranmasında əsas rol oynayır.

- Cəmiyyətdə gedən proseslərin dildə, o cümlədən terminologiyadakı izlərinin araşdırılması zəruridir.

- Terminologiya sahəsində dövlət siyasəti və dil quruculuğu vəhdət təşkil edir.

- Dilimizdə daxili imkanlar və alınmalar hesabına yaranan terminlərin tezlikləri müxtəlifdir.

- Daxili imkanlar hesabına yaranmış terminlərin fəaliyyət dairəsi məhduddur.

- Azərbaycan dilindəki alınma terminləri ərəb-fars və latın mənşəli terminlərə bölmək olar. Digər terminlər isə bu terminlərdən törənən və daha çox sonrakı mərhələdə yayılan terminlərdir.

-Yeni sözlərin və terminlərin yaranması universal hadisədir.

- Dildə konversiyanın: 1) leksik-semantik; 2) morfoloji-semantik; 3) morfoloji-sintaktik üsulları ilə yeni terminlər yaratmaq mümkündür.

- Alınma terminlər dilin qayda-qanunlarına (fonetik, qrammatik, semantik) uyğunlaşaraq unifikasiya olunur.

- Ümumişlək sözlər terminoloji funksiya qazanaraq elmin müxtəlif sahələrində termin kimi işlənir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Terminoloji leksikada milli dil vahidləri və onların sosiolingvistik amilləri araşdırılarkən aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- Terminoloji leksikanın mənbələri, onun təşəkkülü, funksional leksikanın formalaşmasında rolu kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur;

- Terminoloji leksikanın yaranmasında müxtəlif leksik qatlardan istifadə edilmiş, milli dil vahidləri araşdırılmış, onların fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri müxtəlif dilçilik metodları ilə ilk dəfə təhlil edilmişdir;

- Milli dil vahidləri və onların terminoloji leksika kimi standartlaşdırılması normaları ilk dəfə olaraq bu tədqiqatda müəyyən edilmişdir;

- Dissertasiya işində milli dil vahidlərinin terminləşmə və determinləşməsi, terminləşmədə beynəlmiləl leksik vahidlərin yeri, terminoloji leksikaya sosial proseslərin təsiri, terminologiya sahəsində dövlətin dil siyasəti fonunda ilk dəfə olaraq tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı əldə edilən nəzəri müddəalar dilçiliyimizdə terminologiya ilə bağlı yazılan əsərlərdə dilin leksik-semantik səviyyəsinin öyrənilməsi üçün əsas mənbələrdəndir. Tədqiqatdan eyni zamanda ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələrində lüğətçilik, nəzəri dilçilik, terminologiya, sosiolingvistika ilə bağlı fənlərin tədrisində əlavə vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeiasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları AAK-ın tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, Azərbaycanda, Türkiyədə və Ukraynada keçirilmiş beynəlxalq elmi konfrans, simpozium və konqreslərdə edilmiş məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” hissəsi 6 səhifə (10195 işarə), I fəsil 48 səhifə (95895 işarə), II fəsil 39 səhifə (75753 işarə), III fəsil 49 səhifə (96678 işarə), “Nəticə” hissəsi 3 səhifə (5935 işarə), olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı xaric 284456 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, araşdırma metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda və ümumi həcmi təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Terminoloji leksikanın təşəkkülü”** adlanan birinci fəslı dörd yarımfəsildən ibarətdir. Birinci fəslin **“Terminlərin yaranması və təşəkkül tarixi”** adlı *birinci yarımfəsildə* terminlərin təşəkkül tarixinə qısa ekskurs edilmiş, Avropada, Rusiyada, Türkiyə və Azərbaycanda terminlərin yaranma tarixindən, eləcə də terminlərin yaranmasında İslam sivilizasiyasının rolundan bəhs edilir.

Bu yarımfəsildə eləcə də XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın terminoloji fikir tarixində əvəzedilməz rolu olan M.F.Axundov, H.Zərdabi, M.Kazımbəy, B.Çobanzadə, Ü.Hacıbəyov, H.Zeynallı, N.Nərimanov, Q.Qarabəyov, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, F.Köçərli kimi ziyalıların, I Türkoloji Qurultaydan sonra keçən müəyyən zaman kəsiyində terminologiya və onun problemlərinə dair müəyyən fikirlər söyləyən Azərbaycan dilçiləri M.Şirəliyevin, Ə.Orucovun, Azərbaycan SSR EA Rəyasət

Heyəti yanında Terminoloji Komitənin yaradılmasından sonra terminoloji məsələlərə sistemli şəkildə yanaşan M.Qasimovun, müstəqillik və ondan sonrakı dövrlərdə isə onun davamçıları sayılan N.Məmmədlinin, S.Sadiqovanın, İ.Qasimovun və başqalarının əvəzolunmaz fəaliyyəti vurğulanmışdır. Bu işlərin reallaşmasında AMEA-nın Terminologiya şöbəsinin böyük xidmətləri vardır. Azərbaycan dilçiliyində terminoqrafiya sahəsində görülən işlər böyük uğurlara imza atmışdır.

Birinci fəslin ***“Funksional leksikanın müxtəlif növlərinin formalaşması”*** adlı *ikinci yarımfəsl*i dilin leksik-semantik sisteminin tam və əhatəli şəkildə öyrənilməsinin dilçiliyimizin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri olduğundan bəhs edir. Zəngin söz ehtiyatına malik olan dilimiz bir məfhumu bir neçə sinonimlə ifadə edə bilir. Sinonim cərgələrin yaranmasında rolunu oynayan sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlərin, sadə danışq dili və dialekt sözlərinin ümumxalq istifadəsinə keçməsinin digər səbəblərindən biri kimi – təmasda olan dillərin birinin digərindən söz almasının nəticəsi olmasından, dilin lüğət tərkibinin dinamikliyinin bir səbəbi kimi mənşə və işlənmə dairəsinə görə sözlərin lüğət tərkibində mövcud olmasından danışılan bu yarımfəsildə eləcə də müasir Azərbaycan dilində ümumtürk sözlərlə yanaşı ərəb, İran mənşəli (əsasən fars), rus, yunan, latın, german dillərinə aid kifayət qədər söz işləndiyi haqqında görkəmli dilçilərin mülahizələrindən danışılır. Ə.Rəcəbli Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin 50%-dən çoxunun ərəb mənşəli sözlərdən ibarət olduğunu yazır.¹

Hər bir tədqiqatçının fikrinə hörmətlə yanaşır, onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, sahə terminologiyası Azərbaycan və türk dillərində XIX-XX əsrlərdə deyil, ondan daha əvvəllər formalaşmış və bu leksik vahidlər öz mükəmməlliyi və üstünlüyü ilə dilimizə daxil olmuş, yad mənşəli terminləri kölgədə qoymuşdur. Zaman keçdikcə ərəb-fars mənşəli terminlərin dilimizə axını nəticəsində türk mənşəli terminlər sıxışdırılaraq aradan çıxmışdır.

¹ Rəcəbov, Ə. Dilçilik tarixi / Ə.Rəcəbli.- Bakı: Maarif, – 2007, s. 226-227. -528 s.

Söz öz semantik sahəsində bir-birindən təcrid olunmuş halda mövcud deyildir. Semantik sahə müxtəlif tərkiblidir; onda mərkəz və periferiya bölmələrini ayırd etmək olar. Verilən bir sahəni əmələ gətirən əsas mənaları əks etdirən sözlər mərkəzə aiddir. Çox vaxt bunlar daha çox işlənən sözlərdən ibarətdir: “qohumluq terminləri” semantik sahəsində əsas qohumların adları özək təşkil edir: *ata, ana, qardaş, bacı* və s. özək, *qayın, baldız* kimi sözlər isə periferiyaya aiddir. Leksik-semantik sahələrdə sözlər iyerarxiya və bənzərlik münasibətlərinə görə bir-biri ilə əlaqədədirsə, bu, mənə cəhətdən də belədir; məhz bu cür münasibətlərlə bağlı olan sözlər xüsusi tematik mənə sahələrini təşkil edir. Məsələn, *canavar* sözü ilə *yırtıcı, vəhşi, çəvik* və s. kimi sözlər əlaqəlidir.

Fikrimizcə, peşə-sənət sözlərinə daha doğru yanaşma H.Həsənovundur. Müəllif peşə-sənət sözlərinin bəzən xüsusi sözlər və ya terminlər adlandırıldığını söyləyərək bu cür terminlərin Azərbaycan dilində danışan hər bir adama məlum olmadığına, hamı tərəfindən anlaşılmadığına görə onlara arqo sözlərin deyildiyini də göstərir.

Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dildəki funksional söz qruplarının ən böyük hissəsi olan peşə-sənət leksikası, etnoqrafik leksika və terminoloji leksika dilin leksik sisteminin ayrı-ayrı laylarını təşkil edir. Dilin funksional leksikası isə tarixi kateqoriya olub, dilin tarixi diferensiallaşmasının nəticəsidir.

Birinci fəslin *III yarımfaslı “Terminoloji leksikanın mənbələri”* adlanır. Hər bir dilin leksik layının müəyyən bir hissəsini terminoloji leksika təşkil edir. Lakin terminoloji leksika bütün dillərdə eyni deyil və bu, hər hansı bir dilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Dilin istifadə dairəsindən asılı olaraq bu dilin terminlər sistemi dəyişir. Bu baxımdan ayrı-ayrı dillərdə işlənən terminlərin sayı və terminlərdən istifadə xüsusiyyətləri müxtəlif olur. Bəzi dillərdə terminlər çoxluq təşkil edirsə, bir sıra dillərdə terminoloji mahiyyət daşıyan sözlər kifayət qədər deyil. Elmi ədəbiyyat daha çox beynəlmiləl sözlərdən ibarət olduğundan onda olan leksik sistem də əsasən, alınmalardan yaranır. Lakin bu, heç də o anlama gəlməməlidir ki, terminoloji leksikanı tam olaraq alınma sözlər təşkil edir. Dildə termin yaradıcılığının iki mənbəyi vardır: daxili imkanlar

hesabına terminyaratma və alınmalar hesabına terminyaratma. M.Qasımov Azərbaycan dilində terminologiya fondunun zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ən əlverişli yolun – bu dilin öz lüğət tərkibi, öz daxili imkanları əsasında terminlər yaradılması olduğunu vurğulayır².

S.Sadıqova alimin Azərbaycan dili üçün dediklərinin ümumi dilçilik baxımından bugününüz üçün də öz aktuallığını saxladığını, bu mənada dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığının dilçilik baxımından olduqca vacib olduğunu yazır və dilin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılan zaman bəzi istiqamətlərin nəzərə alınmalı olduğunu göstərir³.

N.Xudiyev terminyaratmanın özünün də birbaşa ədəbi dildə sözyaratmaya xidmət etdiyini göstərir⁴.

Terminyaratma – təkcə yeni sözlər yaratmaqla deyil, həm də dildə işlənməkdə olan sözlərin mənasının semantik inkişafı və mənə genişlənməsi yolu ilə baş verir. Sözlərin semantik dəyişikliyə uğrayıb yeni məzmun kəsb etməsi yeni termin yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biridir. Çox vaxt dildə olan ümumişlək sözlər terminlərə çevrilir və terminoloji mənə kəsb edərək dildə yeni mənalı termin yaradır.⁵

Terminyaratmanın digər mənbələrindən biri dialektlərdir. Dialektlərin terminləşməsi keçən əsrdən terminologiyanın bütün sahələrini əhatə etməyə başlamış və bu proses indi də davam etməkdədir. Ədəbi dilin zənginləşməsində ümumxalq danışığı dili və ya müxtəlif dialekt və şivələri, klassik ədəbi dili, əcnəbi dilləri, mətbuat üslubu kimi dörd üsulu əsas götürən A.Axundov ilkin mənbə olaraq dialekt və şivələrə daha çox üstünlük verir⁶.

² Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Qasımov. – Bakı: Elm, – 1973, – s.114, -188 s.

³ Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi / S.Sadıqova. – Bakı, Elm, – 2010, – s.14-15, - 244 s.

⁴ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü / N.Xudiyev. – Bakı: Maarif, – 1989, – s. 64-65, -384 s.

⁵ Мечковская, Н.Б. Социальная лингвистика / Н.Б.Мечковская. – Москва: Аспект Пресс, –1996. ст. – 34-35,-207 с.

⁶ Axundov A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, – s. 45, – 280 s.

Dialektizmlərin ədəbi dilə gətirilməyinin zəruri olduğunu qeyd edən mütəxəssislər bunu kor-koranə deyil, düşünülmüş şəkildə etməyin vacibliyindən danışırlar. Çünki nəzərə almaq lazımdır ki, terminlər elmi üsluba aid olur və burada tam olaraq beynəlmiləl sözlərdən imtina etmək – elmi terminologiyadan uzaqlaşmağa gətirib çıxara bilər. Bu mənada elmi üslubun özünəməxsus xüsusiyyətlərini qorumaq üçün dialektizmlərin istifadəsində son dərəcə ehtiyatlı olmaq lazımdır. Digər tərəfdən şivələrə dilin lüğət tərkibini terminlərlə zənginləşdirən vasitə kimi baxılması onu digər mənbələrdən tam məhrum etmək demək olardı. Əslində ümumxalq dilindən, dialekt və şivələrdən terminyaratma prosesində əvvəllər də çox istifadə olunmuşdur.⁷

Sayalı Sadıqova yazır: *“Dialekt və şivələrdən alınan terminlərin bir qismi elə sözlərdir ki, onların qarşılığı ədəbi dildə yoxdur. Bu və ya başqa anlayışı ifadə etmək üçün işlədilən belə sözlərə ədəbi dildə ehtiyac duyulmuş, onlardan istifadə olunmuş və lüğətlərdə əks olunmuşdur. Bu tipli sözlərə başaqq, təcə, çuvar, xaral kimi söz və terminləri misal göstərmək olar”*⁸.

Birinci fəslin **“Terminoloji leksikada digər leksik qatlardan istifadə”** adlanan IV yarımfəslində göstərilir ki, ümumişlək söz yeni mənə qazanaraq hər hansı bir sahədə terminləşir və bu zaman semantik cəhətdən yenidən qurulur. Bu cür terminlər semantik cəhətdən daralır və çox vaxt ümumişlək sözdən fərqli olaraq bir konkret mənəni ifadə edir.⁹

Bu yarımfəslidə dildə termin yaradıcılığı üsulları və onlardan istifadə yer alır; bu prosesin bütün dillərdə təxminən eyni olduğundan bəhs edilir. Termin yaradıcılığının semantik, morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatür üsulları kimi vasitələri göstərilir. Eləcə də terminyaratmada dialekt leksikasının böyük rolu KDQ-dan

⁷ Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / T.İ.Hacıyev. – Bakı: Maarif, – h. 2. – 1987, s. 171. – 293 s.

⁸ Sadıqova, S. Azərbaycan türkcəsində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı / S.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2005, s. 27. – 348 s.

⁹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [Mətn]:[4 cildə], ABCÇD I cild / red. Ə. Orucov; tərtibçilər: Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə; nəşrə haz., təkmilləşdirən, ön sözün müəllifi və red. A.Axundov; AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. s. 252. – 744 s.

gətirilən faktiki nümunələrlə izah edilir (*Dəyənək, çovkan, sapand, gürz, toppuz, dəpər – baltayabənzər döyüş silahı, çavuş, çakmaq – çaxmaq, kalkanq – qalxan və s.*).

Bu prosesin Azərbaycan dilində də eynilə gözləniləndiyi deyilir. Bu fəslə dair toplanan faktiki materiallar son illər dildə ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesinin daha çox yeni elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olduğunu deməyə imkan verir. Xüsusən də informatikanın proqramlaşdırılma sistemi və qlobal informasiya şəbəkəsinin yaranmasının nəticəsi olaraq müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən, bank sistemində, aviasiya sahəsində gedən inkişaf özünü terminyaratmada da göstərir.

Dissertasiyanın dörd yarımfəsildən ibarət olan ikinci fəslə **“Terminoloji leksikanın formalaşmasında milli dil vahidlərinin rolu”** adlanır. Bu fəslin **“*Milli dil vahidləri dilçiliyin əsas anlayışı kimi*”** adlı *birinci yarımfəslində* milli dil vahidlərinin dilin təşkil olunma sistemində mərkəzi yer tutduğundan, nəzəri dilçilikdə dilin mərkəzi vahidlərinin vahid səviyyə münasibəti baxımından fərqləndirildiyindən danışılır. Qeyd olunur ki: *“Bütöv dil sistemi öz xüsusi vahidi olan yarım sistemlərin əlaqə və münasibətlərinə əsaslanır. Ayrıca vahidi olan bəzi yarım sistemlərə dil səviyyələri də deyilir”*¹⁰. Bu mənada Azərbaycan dilçiliyində də *dilin təbəqələri, dilin qatları, dilin layları*, eləcə də *dilin yarusları* amerikanizm kimi terminlər işlədilir.

Dilçilikdə ayrıca səviyyənin vahidi kimi *fonem, morphem, söz, söz birləşməsi, cümlə* fərqləndirilir. Diskurs və mətn cümlədən böyük vahid kimi qəbul edilir. Doğma Azərbaycan dilimiz dünyanın ən mükəmməl dillərindən biri kimi öz lüğət tərkibində 100 mindən artıq dil vahidini əhatə edir. Onu da deyək ki, dilçilikdə dil vahidlərinə münasibət fərqlidir. Hər bir dilin milli dil vahidləri bir sistemdir. Bu sistemin vahidləri məhz onların ətrafında birləşən obyektlərdir. V.M.Solntsev yazır ki, *“Sistem – bu vahidlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də bu elementlərin toplusudur”*¹¹.

¹⁰ Rəcəbli, Ə. Nəzəri dilçilik / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2003. s.145,– 515 s.

¹¹ Солнцев, В.М. Язык как системно-структурное образование. Изд. 2-ое, дополненное / В.М.Солнцев. – Москва: Наука, – 1977.ст. 14,– 176 ст.

Y.S.Stepanova görə, dilin quruluşuna fonemlər, morfemlər, söz, cümlə daxildir. Müasir dilçilikdə buraya sintaktik bütöv, mətn (mikromətn, makromətn) kimi dilçilik terminləri də daxil edilir ¹².

Milli dil hər bir xalqın etnokulturoloji mənbələrindən qaynaqlanaraq inkişaf edir. Dilin milliliyi, eləcə də xalqın tarixi, etnoqrafiyası ilə sıx əlaqədar olub, onun varlığını, özünüdərkini sübut edən bir atributdur. Bu cəhətdən etnoqrafik leksika – dilimizin milliliyinə daha çox xidmət edən, əvəzsiz töhfələr verən dilçilik sahəsidir, desək, yanılmırıq. Etnoqrafik leksika leksikologiya və terminologiyaın daha geniş aspektdə araşdırılması üçün ortaq sahəsi olmalıdır – deyə, düşünürük. Çünki dilimizin inkişafı tarixi məhz etnoqrafik sözlərin terminoloji sözyaratma prosesində daha fəal iştirak etdiyini göstərir. Etnoqrafik leksikaya xalqımızın sənət, peşə, məşğuliyyət növlərinə aid terminlər, mərasim və adət-ənənələri, müxtəlif növ oyunlar, əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, arıçılıq, xalçaçılıq, papaqçılıq, dərzilik, zərgərlik, dulmuşluq, misgərlik, dəmirçilik və s. sənətlərlə, eləcə də geyim, yemək, məişət, xalq təbabəti ilə bağlı söz və ifadələr, terminlər, frazeologizmlər, müxtəlif deyimlər daxildir.

Milli dil vahidi olan terminlərimizə nəzər saldıqda müasir dilimizdə işlənən dilçilik terminlərinin çoxunun müxtəlif dillərdən olan alınmalardan ibarət olduğunu görürük. Bu, milli dil vahidləri əsasında formalaşan terminlərin Avropa dillərindən alınan terminlərlə müqayisədə azlıq təşkil etdiyini göstərir.

Hər bir dilin lüğət tərkibində milli dilə məxsus leksik vahidlər vardır və bu leksik vahidlər onun normalarına uyğun şəkildə işlənir. Dillərarası əlaqələr isə dilin başqa sözlərdən dil almasına yalnız şərait yaradır. Son dövrlər dünya dilçiliyində dil vahidlərinin bütün xüsusiyyətlərinin, onların dilçilikdə rolu və əhəmiyyətinin öyrənilməsi tendensiyası özünü göstərməkdədir.

İkinci fəslin ***“Terminoloji leksika və milli dil vahidlərinin semantik standartlaşması”*** adlanan *ikinci yarımfaslında* hər bir dilin milli terminoloji sisteminin əsasən onun daxili imkanları hesabına

¹² Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С.Степанов. – Москва: Наука, –1975, ст.34. – 313 ст.

formalaşması fikri üzərində dayanılır.

Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığından danışarkən S.Sadıqova yazır: *“Terminologiyanın zənginləşmə yolları, bu dövrdə dildə baş verən qrammatik və semantik dəyişikliklərin tədqiqi bir daha sübut edir ki, terminlərin formalaşmasında və zənginləşməsində termin yaradıcılığı çox mühüm proseslərdən biridir. Bu prosesdə milli dilin leksik vahidləri, terminyaratma elementləri öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu zaman terminyaratmanın üsul və formaları ümumi leksikadakı sözyaratma ilə eyniyyət təşkil edir”*¹³. Daha doğrusu, terminyaratma dilin sözyaradıcılığı ilə üst-üstə düşür. Semantik üsulla sözyaratmadan danışan dilçilər iki qismə bölünür. Bir qrup dilçilərin fikrincə, eyni nitq hissəsinə aid çoxmənalı sözlərin omonimə çevrilməsi semantik yolla söz yaradıcılığına aiddir. Dilçilərin bir qismi isə bununla razılaşırmır. Ə.Rəcəbli Göytürk dilində çoxmənalılığın omonimiyə doğru inkişafında omonimlərin çox hissəsinin təsadüfən fonetik tərkibcə uyğunluğunu, lakin mənşə yaxınlığı və mənşə əlaqəsi olmadığını etiraf edir¹⁴.

N.Məmmədli haqlı olaraq yazır: *“Bəzi terminlərin çoxmənalılığa, omonimiyə malik olması, hər şeydən əvvəl, bu terminlərin funksionallaşan işlənmə sahələrinin artması, genişlənməsi məsələsi ilə bağlıdır”*¹⁵.

Terminlərin semantik standartlaşmasından danışarkən alınmalar da qeyd olunmalıdır. Bu mövzuda S.Sadıqovanın fikri ilə həmrəy olduğumuzu bildiririk¹⁶.

Bu yarımfəsildə leksik-semantik üsulun müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının ən intensiv üsullarından biri olduğu nəticəsinə gəlinir.

İkinci fəslin ***“Dil vahidlərinin universal terminləşmə yolları”*** adlı *üçüncü yarımfəslində* terminlərin və terminoloji sistemin

¹³ Sadıqova, S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri / S.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2002, s.38. – 230 s.

¹⁴ Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. / Ə.Rəcəbli. II c., – Bakı: – Nurlan – 2004, s. 41. – 427 s.

¹⁵ Məmmədov N.B. Terminlərin semantik xüsusiyyətləri //Azərbaycan terminologiyası problemləri. – Bakı: APİ-nin nəşri, – 1988, s. 26.

¹⁶ Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi / S.Sadıqova. – Bakı, Elm, – 2010, – s. 210. - 244 s.

zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yolun dilin daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılması olduğu göstərilir. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl milli dilin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək zəruridir. Çünki terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus müstəqil sözyaradıcılığı prosesidir.

Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi dildə davamlı şəkildə baş verir və terminləşmə çoxcəhətli prosesdir. Bəzən dilçilər terminləri ümumişlək sözlərdən təcrid edir və onları xüsusi leksika kimi tədqiq etməyi üstün tutur. Lakin ümumişlək sözlərlə terminlər arasında xüsusi bir sədd qoymaq olmaz. Çünki terminlər ümumişlək sözlərlə bağlı bəzi leksik-semantik xüsusiyyətlər daşıyır.

Dildə artıq hazır şəkildə mövcud olan müxtəlif məzmunlu leksik vahidlərə yeni mənalar verməklə müəyyən elmi-texniki anlayışların ifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn: *daraq*, *ağız* sözləri terminləşərək müəyyən bir anlayışın adını ifadə edir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “daraq” sözünün on mənada işlənərək yalnız bir mənasının ümumişlək söz olduğu, *ağız* sözünün doqquz mənada işləndiyi göstərilir ¹⁷.

N.Məmmədli məsələyə münasibətini bu şəkildə bildirir: *“Terminlər semasioloji sərhədinin dəqiqliyinə, konkretliyinə, müəyyən ixtisas sahəsində monosemantikliyinə, intellektuallığına, eləcə də emosional rəngarənglikdən və obrazlılıqdan məhrumluğuna görə ümumişlək sözlərdən fərqlənir”*¹⁸.

Lakin onu da qeyd etmək ki, hər bir termin xüsusi elm sahəsinə aid müəyyən məfhumlarla bağlı olduğundan, o eyni anda iki funksiyanı yerinə yetirməlidir; definitiv (müəyyənədicisi) və

¹⁷ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [Mətn]:[4 cildə], ABCÇD I cild / red. Ə. Orucov; tərtibçilər: Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə; nəşrə haz., təkmilləşdirən, ön sözün müəllifi və red. A.Axundov; AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. s. 535; 435. – 744 s.

¹⁸ Məmmədov N.B. Terminlərin semantik xüsusiyyətləri //Azərbaycan terminologiyası problemləri. – Bakı: APİ-nin nəşri, – 1988, s.26.

nominativ (adlandırıcı). Ümumişlək sözlər kontekstində isə əsasən müəyyən əşyalar haqqında məlumatlar öz əksini tapır.

İkinci fəslin *“Terminləşmə və determinləşmə”* adlı IV *yarımfaslında* göstərilir ki, dildə ümumişlək sözlər termin yaradıcılığı prosesində xüsusi rola malik olur və bu sözlər əvvəlki leksik mənalarını saxlamaqla yeni (definitiv) funksiya daşıyır; nəticədə yeni terminlər yaranır, dilin terminologiyası zənginləşir və inkişaf edir. Sözlər də, terminlər də dilin leksik qatını təşkil etdiyindən daim bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olur.

Dildəki sözlər 3 yolla terminləşir: 1. Transterminləşmə; 2. Reterminləşmə; 3. Determinləşmə. Transterminləşmə dilçilik ədəbiyyatında müəyyən terminlərin konkret bir semantik yük əsasında bir terminoloji sistemdən başqa terminoloji sistemə keçidi və ya eyni zamanda, müxtəlif sahənin terminoloji sistemlərdə işlənməsi (*morfologiya* termini biologiyaya aid termin kimi yaranmış və *quruluş* mənasını verir. Məsələn, *bitki morfologiyası*. Sonrakı mərhələlərdə *quruluş* mənasını verən bu söz bir çox elm sahələrinə, o cümlədən dilçilik sahəsinə keçmiş və dilçilikdə ən çox işlənən terminlərdən biri kimi istifadə olunmaqdadır. *“Əməliyyat”* sözü də *bank əməliyyatı, cərrahiyyə əməliyyatı, hərbi əməliyyat* və s. kimi mənalarda işlənir), terminoloji leksik vahidlərin ümumişlək qata keçməsi hadisəsi determinləşmə, eyni sözün zaman keçdikcə fərqli mənada və ya yeni mənada işləklilik qazandığını göstərən proses reterminləşmə adlanır.

Determinləşmə terminləşmə hadisəsinin antonimi kimi çıxış edir. Terminləşmədə ümumişlək adi sözlər termin əlaməti qazandıqdan sonra terminləşdiyi kimi, terminlər də ümumişlək sözlərə çevrilərək determinləşir. *Məsələn, əgər ilk vaxtlar bir çox bank terminləri (kart, avans, kredit, bankomat və s.) məhdud işləklilik sferasına malik olursa, müəyyən dövrdən sonra onun işlənmə dairəsi genişlənir, semantik baxımdan anlaşıqlığı artır və beləliklə, determinləşmə prosesi meydana çıxır”*¹⁹.

Termin kimi elm və ictimai həyatın bütün sahələrində işlənib sonra ümumişlək leksikaya keçən leksemlər: hərbi sahədə: *əsgər*,

¹⁹ Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyası/ İ.Qasımov. – Bakı: Mütərcim, – 2007. – s. 141. – 264 s..

top, şinel, medal, qalxan, güllə, dəbilqə, ox, yay və s.; idmanda: həndbol, futbol, finiş, ştanq, cudo, tenis, start və s.; tibbdə: kəlbətin, iynə, qayçı, hüceyrə, neştər, təzyiq, şəkər, vərəm, dalaq və s.; iqtisadiyyatda: bazar, faiz, qiymət, dəyər, pay, mülk, pay bölgüsü və s.; kimyada: lampa, küll, maya, köpük, ərp, alov, yanıq, pas, qum, sıxac və s.; dilçilikdə: xəbər, zərf, mətn, tapşırıq, söz, vurğu və s.

Bunlar neologizmlər kimi adıləşir, elmin, ictimai həyatın bütün sahələrində işlənməyə başlayır. Terminlərin mənasının kütlə tərəfindən anlaşılaçağı tərzdə ifadəsi öz əksini tapır. Lakin terminlər sərbəst birləşmələr daxilində öz müstəqilliyini qoruyur, sabit birləşmələr yarıdarkən terminsizləşməyə uğrayır. Sabit birləşmələrin yaranmasında terminlərin rolu hələ tam dəqiqləşdirilməmişdir. Terminlərin ifadə etdiyi anlayışlar vasitəsi ilə yeni mənalər kəsb edən sözlər yaratmaq olar: *bayrağını qaldırmaq-düşməyə yenilmək-təslim olmaq, qılınckölgəsini qılınclamaq, qılinc gücünə islamı qəbul etmək*. Beləliklə, dilin terminoloji qatında gedən proseslər həm terminləşmə, həm də determinləşmə dilin zənginləşməsinə xidmət edir və dilin ümumi lüğət fondunun söz ehtiyatını artırır. Bu proseslərin öyrənilməsi isə dilin terminoloji sisteminin tədqiqində xüsusi rol oynayır.

Üçüncü fəsil **“Terminləşmə prosesində sosiolinqvistik amillər”** adlanır; üç yarımfəsildən ibarətdir. *Birinci yarımfəsildə “Terminləşmədə beynəlxalq leksik vahidlərin rolu”*nun nədən ibarət olduğu göstərilir. Qeyd olunur ki, müasir dövrdə dil-mədəniyyət-cəmiyyət münasibətlərini ortaya qoyan tədqiqatlara üstünlük verilir. Dil faktorlarının elmi fəaliyyətin müxtəlif sahələrini əhatə etməsi onun sosioloji baxımdan araşdırılmasının vacib olduğunu göstərir. Dil və cəmiyyətin bir-birindən asılılığı, insan faktoru mədəniyyətlərarası əlaqələrin dilə olan təsirini daha da artırır. Yeni terminlər elm və texnikanın inkişafı, ən çox isə tədqiqat işləri aparılan zaman meydana çıxır. Elmi-texniki tərəqqi beynəlmiləl xarakter daşıdığından o, qlobal səciyyə daşıyır və bu hadisə təkcə bir dilin deyil, dünyada mövcud olan və ədəbi dilin elmi üslubu inkişaf etmiş dillərə aid olur. Belə ki, yeni yaranmış anlayış tezliklə dünyanın hər yerinə yayılır və bu anlayışla yanaşı onu ifadə edən söz də müxtəlif dillərdə bu və ya digər fonetik formada və ya kalka şəklində işlədilir. Məsələn, son illər Azərbaycan dilində nəşr

olunmuş terminoloji lüğətlərə və bu sahədə yazılmış monoqrafiyalara diqqət etsək, bir sıra terminlərin mənbə dildə olduğu kimi dilimizə keçdiyinin şahidi olarıq.

Dilə terminlərin daxilolma səbəblərindən danışarkən dilçilər onun iki səbəbini (dildaxili və dilxarici) qeyd edirlər. Beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin tədqiqi göstərir ki, proqram-paketlər, redaktorlar və s. adlar ingilis dilində olduğu kimi saxlanılır: *MS, Dos, Windows, Word, Exsel, Access, Corel Draw, Power Point, Info Path, AutoCad, Outlook, Publish*. Beynəlmiləl terminlər alınma sözlərlə ümumi əlamətə malikdir. Müasir Azərbaycan dilində alınma sözlər kimi beynəlmiləl terminlər də milliləşir, əlavə mənə çalarları qazana bilir. Beynəlmiləl terminlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də dilə eyni vaxtda daxil olması və eyni bir anlayışı ifadə etməsidir. İstər informatika sahəsində (*çkaner, provayder, bayt, printer, klaviatura, mauzer, adapter və s.*), istərsə də, ictimai-siyasi quruluşla bağlı proseslərdə (*parlament, referendum, spiker, senat, alternativ, mandat, bülleten və s.*) gedən inkişaf sözyaradıcılığına da öz təsirini göstərir. Alınma - dilin normaları çərçivəsində zəruri tələbatla sözün mənimsənilməsidir. Alınma termin və internasionalizmlər arasında fərq qoymuruq, çünki alınma terminlər kimi internasionalizmlərin də dilimizdə mənimsənilməsi əsas şərtidir.

Terminalmanın üsulları da müxtəlifdir: 1) Şifahi və yazılı alınmalar. 2) Təkrar – qayıdış, yaxud geriye alınma. 3) İkili alınma. 4) İkiqat alınma.

Alınma üsulların başqa tipləri dil yaruslarına görədir: *leksik, morfoloji, qrafik* alınmalar.

Azərbaycan dilində söz, termin və leksemlərin alınması üç proses (1.Utilitarizm. 2. Purizm. 3. Ksenomaniya) nəticəsində baş vermişdir.

III fəslin II yarımfəslə **“Terminoloji leksikaya sosial proseslərin təsiri”** adlanır. Aydındır ki, dil sistemi ətraf aləmdən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərə bilməz. Bu səbəbdən də o, daim dəyişir və inkişaf edir. Bu dəyişmələrin səbəbini anlamaq üçün ona təsir edən amilləri öyrənmək lazımdır. Cəmiyyət dil sisteminin dəyişmələrinə səbəb olan əsas amil olduğundan dil sisteminin inkişafını öyrənərkən sosial amillərin öyrənilməsi daha effektiv

sayılır. Çünki cəmiyyətdə baş verən proseslər dillə birbaşa bağlı olur və onda öz əksini tapır. Sosial səbəblərdən dil sistemində baş verən hər hansı bir dəyişikliyi sübut etmək olduqca çətindir, çünki sosial amillər ümumilikdə dil sisteminə dil daşıyıcıları vasitəsi ilə təsir edir. Digər tərəfdən dilin özü də cəmiyyətin inkişafına təsir edir. Dilçilərin fikrincə, sosial və dil əlaqələri bir-biri ilə sıx bağlıdır, onları bir-birindən təcrid etmək olmaz.²⁰

“*Sosial əlaqələr də hər şeydən əvvəl, digər əlaqələr kimi informasiyanın qarşılıqlı mübadiləsidir*”²¹. Sosial əlaqələr fərdin ünsiyyətindən kənarda mövcud olmadığından, dillər arasında müəyyən əlaqələr yarandıqdan sonra hər hansı digər əlaqələrin, o cümlədən sosial əlaqələrin mövcudluğundan danışmaq olar.

Dilə təsir edən sosial amilləri tam olaraq təsnif etmək mümkün olmasa da, onlardan bəzilərini (*Sosial-iqtisadi formasiyalara bağlı olan sosial amillər; Kütləvi informasiya vasitələri, təhsil sistemi və s. ilə bağlı sosial amillər; Dini və ictimai ideologiya ilə bağlı yaranan sosial amillər; Elmi dünyagörüşlə bağlı olan sosial amillər; Estetik planda olan sosial amillər*) dissertasiyada qeyd etmişik. Dilçilər sosial əlaqələrdən danışarkən bura terminalmanı da aid edirlər. Çünki sosial əlaqələr digər dillərlə qarşılıqlı əlaqəyə zəmin yaradır. Dilçilikdə isə bu daha çox “sosiolinqvistika” termini ilə ifadə olunur. N.Məmmədli sosiolinqvistik amillərə dil əlaqələri, ikidillilik, dillərin qarşılıqlı təsiri, interferensiyanı aid edir²².

Dil əlaqələri sosioloji prinsiplər bazası əsasında tədqiq olunur. Dil sosial şəraitdən tədric oluna bilməz, yəni o, sosial faktır – sosial şərait dil əlaqələrini şərtləndirir. Deməli, dil əlaqələrini fizioloji və psixoloji səbəblər deyil, cəmiyyətin quruluşunda baş verən dəyişikliklər müəyyənləşdirir. Ancaq burada ictimai qrupların psixologiyası nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bu mənada dil əlaqələrini stimullaşdıran dörd əsas amil (iqtisadi, siyasi, dini, nüfuz) qeyd

²⁰ Heydərov, R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu / R.Heydərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013, –s. 30. – 216 s.

²¹ Журавлев, В.К. Внешние внутренние факторы языковой эволюции / В.К.Журавлев. – Москва: Наука, – 1982, – с. 9. – 328 с.

²² Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində alınma terminlər / N.Məmmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017, s.315. – 488 s.

olunmalıdır, çünki dilin inkişafında iki istiqamət (dilnin daxili qanunları ilə inkişafı və dilin xarici təsirlər hesabına inkişafı) həmişə fərqləndirilmişdir. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və dil kontaktları dilin xarici təsirləri hesabına inkişafını özündə ehtiva edir. Bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, dilin daxili qanunları hesabına inkişaf tədrici xarakter daşıyır və az hiss olunur. Digər tərəfdən bu inkişaf, əsasən, dilin struktur cəhətdən möhkəm olan sistemlərini əhatə edir.

Dil kontaktları və bilinqvizm nəticəsində yaranan dəyişikliklər isə daha çox leksik səviyyəni əhatə etdiyindən bu dəyişikliklər daha tez nəzərə çarpır. Bu prosesdə isə əlbəttə ki, dil əlaqələri və bilinqvizmin mühüm əhəmiyyəti vardır. Dilçilərin bir qismi alınmaları iki qismə bölür. Adi halda olan alınmalar və ikidillilik şəraitində olan alınmalar.²³ Bilinqvizmin iki aspekti qeyd olunur: əlaqəli və əlaqəsiz.

Beləliklə də, sosial amillər çox vaxt müxtəlif dillərin leksikasının qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri zamanı dilin leksik fondunda yeni sözün yaranması, yaxud sözün passiv fonda keçməsi ilə əsaslandırılır. Lakin bu proses artıq qeyd etdiyimiz kimi, özünü leksik səviyyədə daha qabarıq göstərərək dilin terminoloji sistemini əhatə edir.

III fəslin *“Terminoloji sahədə dil siyasəti”* adlı III yarımfəsilə dil siyasəti anlayışının dilçilikdə hələ də tam mənası ilə müəyyənləşmədiyi, bu bərdə “dil planlaşdırılması” və “dil quruculuğu” terminlərindən istifadə edildiyindən danışılır. “Dil siyasəti” termini dilə məqsədli və düşünülmüş təsiri ehtiva edir. Sosium dil sisteminə qeyri-iradi və məqsədli təsir edə bilər. Cəmiyyətin dilə məqsədli təsiri müxtəlif xarakterli ola bilər və bu dil siyasəti adlanır. Dilin inkişafının kifayət qədər çətin və tədrici proses olduğu danılmaz faktır.²⁴

Son dövrlərdə dil quruculuğu prosesi “dil siyasəti” termininin qarşılığı kimi verilir. Fikrimizcə, bu yanaşma daha doğrudur və biz də dil siyasəti deyərkən bu anlayışı bu cür qəbul edirik. Tarixi təcrübə göstərir ki, cəmiyyətin mədəni dil səviyyəsini əks etdirən bu

²³ Blumfeld, L. Dil / L.Blumfeld. – Bakı: Prestij çap evi, – 2014, s. – 453. – 520 s.

²⁴ Əhmədova, S. Heydər Əliyevin dil siyasəti / S.Əhmədova. – Bakı: İncə, – 2010. s. 9. – 212 s.

ictimai prosesin (şifahi və yazılı normaların təsiri) gerçəkləşməsində, ilk növbədə, kamil əlifba, yazı, orfoqrafiya sistemləri yaradılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” fərmanı (2012) dil siyasətinin qarşısında duran məsuliyyətli vəzifələrin yerinə yetirilməsi işində dilçilər, tədqiqatçılar, alimlər üçün bir yol xəritəsidir. Bu fərmandan sonra dil sahəsində bir çox işlər görülmüş, Terminologiya Komissiyası, Monitoring Mərkəzi yaradılmışdır. 9 aprel 2013-cü ildə imzalanan sərəncamdan irəli gələn vəzifələri gerçəkləşdirmək məqsədi ilə dövlət səviyyəsində bir çox təqdirəlayiq işlər həyata keçirilmişdir. Buraya Azərbaycan elmi mühitində qədim dillərin, eləcə də azsaylı xalqların dillərinin öyrənilib tədqiq edilməsi, sosiolingvistik sahəsinin inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafik, orfoepik, izahlı, frazeoloji, terminoloji və etimoloji lüğətlərinin, dialekt leksikasının yenidən tədqiq edilərək atlasının tərtib edilməsi, müstəqillikdən sonra dilə daxil olan yeni sözlər lüğətinin hazırlanması və s. bu kimi işlər ölkəmizdə dil siyasəti sahəsində xeyli işlərin həyata keçirildiyinin bariz nümunəsidir.

Dil siyasətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də orfoqrafiya haqqında qanundur. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları məhz bu qanunla qərara alınaraq təsdiq edilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 2 yanvar tarixli 835 sayılı fərmanına əsasən Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında olunan dəyişikliklər, yeniliklər Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 5 ildən bir təkmilləşdirilərək yenidən nəşr edilir.

F.Veysəlli dil siyasətinə tərif verərkən yazır: *“Dil siyasəti deyəndə biz Azərbaycan dilinin ölkəmizdə milli etnik mənşəli dillərə və xarici dillərə münasibətinin tənzimlənməsini nəzərdə tuturuq. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında bununla bağlı ayrıca maddə vardır* ²⁵.

²⁵ Veysəlli, F. Respublikada dil situasiyası və dil siyasəti // URL: <http://veyselli.com/4.htm>.

Dil siyasətinə həm də dil quruculuğu məsələləri daxildir. Dil siyasəti Azərbaycan dövlətçilik tarixinin tərkib hissəsidir. Azərbaycanda da dil quruculuğu məsələlərinə həmişə diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin bu sahədə apardığı məqsədyönlü siyasət dil quruculuğu sahəsində olduqca böyük işlərin görülməsi ilə nəticələnmişdir. Azərbaycan dili ilə bağlı Heydər Əliyev tərəfindən çox yüksək səviyyədə həyata keçirilən dil siyasəti daha sonra Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilmiş və bu gün də davam etdirilməkdədir. Azərbaycan dili ilə bağlı qeyd olunan bütün sərəncamlar, qəbul edilən bütün qərarlar Azərbaycan dövlətinin dil siyasəti sahəsində keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü siyasətinin tərkib hissəsidir.

Elmi tədqiqatın nəticələri dissertasiyanın “Nəticə” bölməsində aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Dilin ümumi sistemində hər bir səviyyə ayrı-ayrılıqda yarımmüstəqil sistemlər təşkil edir və leksik-semantik sistem də onlarla ümumi, oxşar cəhətlərə malik olmaqla yanaşı digər yarımsistemlərdən fərqli olaraq qapalı deyil, açıq olması ilə seçilir. Lüğət tərkibi təfəkkür fəaliyyəti, dilxarici amillərlə sıx bağlı olduğundan buradakı dəyişmə və yeniləşmə sürətlə gedir. Hər bir dövrün mənzərəsi dilin lüğətində özünəməxsus şəkildə əks olunur. Terminoloji leksika digər söz qruplarından formal və semantik cəhətdən fərqlənir. Azərbaycan dilində (ümumən, bütün dillərdə) termin yaradıcılığı iki mənbə əsasında formalaşır: daxili imkanlar hesabına terminyaratma və alınmalar hesabına terminyaratma. Bu mənbələr hesabına yaranan terminlərin hər bir dildə öz mövqeyi və işlənmə tezliyi vardır.

2. Dildəki funksional söz qruplarının ən böyük hissəsi olan peşə-sənət leksikası, etnoqrafik leksika və terminoloji leksika dilin leksik sisteminin ayrı-ayrı laylarını təşkil edir. Dilin funksional leksikası tarixi kateqoriya olub, dilin tarixi diferensiallaşmasının nəticəsidir.

3. Terminoloji qatda alınmalar lüğət tərkibinin digər laylarına, söz qruplarına nisbətən çox olur. Çünki dilin terminoloji sistemi dünya elminin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu bağlılıq elmi ədəbiyyatın dilində daha çox beynəlmiləl sözlərdən istifadə olunmasını

şərtləndirir. Alınma sözlər və onların terminlərlə müqayisəsində daxili imkanlar hesabına yaranmış terminlərin fəaliyyət dairəsi məhdud olur.

4. Terminlərin əksəriyyətinin eyni mənbədən gəlməsinə baxmayaraq onlar dünyanın müxtəlif dillərində fonetik dəyişikliklərlə, hətta bəzən semantik dəyişiklik edilməklə işlədilir. Azərbaycan dilindəki alınma terminlər ərəb-fars və latın mənşəli terminlərə ayrılır. Bu mənbələrə daxil olmayan terminlər isə həmin bazadan törənən və daha çox sonrakı mərhələdə yayılan terminlərdir.

5. Milli dil vahidləri əsasında yeni sözlərin və terminlərin yaranması universal hadisə kimi bütün dillərdə, eləcə də Azərbaycan dilində geniş şəkildə müşahidə olunur. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində iki cəhət özünü göstərir:

a) Ümumişlək söz heç bir dəyişikliyə uğramadan terminoloji leksikanın tərkibinə daxil edilib işlədilir. Örnək üçün insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözləri göstərmək olar. Bu sözlər heç bir fonetik dəyişiklik olmadan müxtəlif əşyaların (maşın, cihaz və s.) hissələrinin adlarını da bildirir. Bu halda sözün əvvəlki denotatla əlaqəsi ya tamamilə, ya da qismən itir. İşlənmə sahəsini genişləndirmiş söz semantikasını dəyişərək termin kimi anlaşılır;

b) Ümumişlək söz qrafik və morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğrayır və ya başqa sözə qoşularaq yeni terminoloji anlayışı ifadə edir.

6. Sözlərin mənasını dəyişdirmək yolu ilə, yəni semantik üsulla yeni terminlər yaradılması üsulu semantik üsul adlanır. Bu üsul sözləri elmi-texniki, siyasi-iqtisadi terminlərə çevirir, yeni yaranan, inkişaf edən anlayışlar üçün ifadə vasitəsi kimi müəyyən edir. Dilçilikdə konversiya adlanan bu üsulun üç tipi qeyd edilir: 1) leksik-semantik; 2) morfoloji-semantik; 3) morfoloji-sintaktik.

7. Alınma terminlər dilin qaydalarına uyğunlaşaraq unifikasiya olunur. Unifikasiya iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamətdə terminlər dilin fonetik, leksik və s. normalarına uyğunlaşdırılır. Bu zaman terminlər dilin normalarına cavab verir və bu unifikasiya şərti olaraq xüsusi unifikasiya adlanaraq dildaxili unifikasiya ilə üst-üstə düşür və çox vaxt dildaxili unifikasiya sayılır.

8. Unifikasiyanın digər istiqaməti isə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, dil əlaqələri özündə ictimai-siyasi, elmi, mədəni və digər əlaqələri ehtiva edir. Elmi informasiyanın yayılmasında isə çox vaxt hər hansı bir dil dominantlıq təşkil edə bilər. Məsələn, müasir elmi statusda ingilis dili aparıcı qüvvə olduğundan terminlər də daha çox bu dilin imkanları hesabına digər dünya dillərinə keçməkdədir. Və yaxud postsovet məkanında elmi üslubda rus dili aparıcı mövqedə idi və elmi informasiya əsasən bu dildə yayıldığına görə rus dili termin yaradıcılığı üçün əsas dil sayılırdı. Ona görə də rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə alınan terminlər dilimizdə çoxluq təşkil edirdi. Eyni zamanda bütün SSRİ-də terminlərin unifikasiyası üçün eyni tələblər qoyulurdu ki, bu da dövlətdaxili unifikasiya kimi özünü göstərirdi. Belə şərait, adətən, federativ dövlətlərdə yaranır və federasiyanı əhatə edən ərazilərdə vahid terminoloji məkanın yaradılmasına cəhdlər edilir. Hər bir halda unifikasiyada dilin normalarına əməl etmək əsas şərtidir.

9. Dilin terminoloji leksikasının yaranması bir çox halda digər ümumişlək sözlər əsasında olur. Lakin bu zaman həmin sözlərdə motivləşmə güclü olur və funksionallıq qazanır. Bununla da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir.

10. Müəyyən terminlər konkret bir semantik yük əsasında bir terminoloji sistemdən başqa terminoloji sistemə keçir və ya eyni zamanda müxtəlif sahə terminoloji sistemlərində işlənərək transterminləşir. Daha doğrusu, terminoloji sistemin bu və ya digər terminoloji vahidi öz mənasını tam və ya qismən qorumaqla digər terminoloji sahəyə keçir və bu zaman sahələrarası omonimləşmə baş verir.

11. Dilin terminoloji qatındakı müəyyən leksik vahidlər elmi-texniki nailiyyətlərin kütləviləşməsi, bu və ya digər terminin ifadə etdiyi anlayışların mahiyyətinin dil daşıyıcılarının böyük bir qismi üçün anlaşılıq səciyyə kəsb etməsi nəticəsində ümumişlək leksik qata keçə bilər. Bu zaman terminoloji leksik vahidlərin bir çoxu terminlərə xas olan – təkmənalılığı, sistemliliyi, ancaq bir terminoloji sahədə işlənmə xüsusiyyətlərini itirir və ümumi işlənmə səciyyəsi daşımaqla ümumişlək leksik fondun vahidi kimi fəaliyyət göstərir. Əlbəttə, bu tipli sözlər bir çox hallarda əvvəl aid olduğu

terminoloji sahədə də işlək olaraq qalır və yeni keyfiyyət, yeni məzmun qazanır. Bu zaman terminləşmə prosesinin əksi özünü göstərir, determinləşmə prosesi baş verir.

12. Cəmiyyətin və ya dövlətin dil sisteminə birbaşa təsiri ilə bağlı elm tarixində çoxlu nümunələr vardır. Yeni dövlət quruluşu yaradılarkən bu və ya digər dil rəsmi dövlət dili kimi qəbul edilir. Dil siyasəti bir çox istiqamətlərdə aparıla bilər. Yəni bu və ya digər dil siyasəti konkret bir dilin mövqeyindən, mövcud beynəlxalq, sosialsiyasi şəraitdən asılı olaraq aparılır. Bu səbəbdən də dilin terminoloji sistemi sosioloji və dildaxili amillərin birgə müdaxiləsi sayəsində daimi inkişaf edir, yenilənir, təkmilləşir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Dildə terminalma üsulları (semantik üsul) // Dil və ədəbiyyat”. 6 (83), – Bakı: – 2008. – s. 69-73.

2. Kalka üsulu ilə terminalma // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. № 2, – Bakı: – 2009. – s. 48-54.

3. İnternasionalizmlər və onların dildə ifadəsi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – № 3, – Bakı: BDU nəşriyyatı, – 2010. – s.75-81.

4. Ədəbi dilin üslublarında terminoloji leksikanın mövqeyi // AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Terminologiya məsələləri – №4, – Bakı: Elm, – 2012. – s. 34-38.

5. Rus dilində bəzi türkiizmlərə baxış // “Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: 8 may, – 2013. – s. 510-513.

6. Terminləşmə və determinləşmə // “Kitabi-Dədə Qorqud” və Türk dünyası. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, 29 dekabr. – Bakı: BDU nəşriyyatı – 2015. – s. 658-665. – 790 s.

7. Funksional leksikanın formalaşması // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – № 4. – Bakı: – 2016. – s. 5-13.

8. Способы терминологизации языковых единиц // «Мови

и культура», Изд. Киевского национального Университета им. Тараса Шевченко. – Киев: – 2018, 21 выпуск, Том I (190). – с. 21-29.

9. Terminoloji leksikada Avropa mənbəli alınmalar və onların linqvistik xüsusiyyətləri // Tədqiqlər - 2020 (3) AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı: Zəngəzurda çap evi, –2020, – s. 62-72.

10. Azərbaycan Türkçesinin Terminoloji leksikasında Arapça və Farsça Kökenli Kelimeler. (tezis) və eyniadlı məqalə // VI Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi 12-13 Aralık, – İstanbul, – 2019; – s.215-223.

11. Terminoloji sahədə dil siyasəti // “Mədəniyyətlərarası dia-loq”. Ə.Cəfərzadənin 100 illiyinə həsr olunmuş XX Beynəlxalq elmi simpoziumun materialları. 28 noyabr, 2021. Sankt-Peterburq / Rusiya. The XX International Scientific Symposium “The Dialogue of Gulturas” dedicated to the 100th anniversary of Aziza Jafarzada. 28 November 2021. Sankt-Peterburg / Russia – Ankara: Uzun Dijital Matbaa, – 2021, – s.117-125.

12. Morfoloji üsulla yaranan söz və terminlər. // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri H.Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “H.Əliyev və milli-mənəvi irsimiz” mövzu-sunda Respublika elmi kofransının materialları. – Bakı: 2023, –s. 150-155.

Dissertasiyanın müdafiəsi 05 Noyabr 2024-cü il tarixində saat 13:00- da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 04 Oktyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 27.09.2024
Kağızın formatı: 60x84 16/1
Həcm: 41 255 işarə
Tiraj: 100 ədəd